

Каримбек Камий — миллий уйғониш даври ўзбек адабиёт-тининг йирик вакилларида бири. Шоир Аморийнинг «Дар мадхи жаноби мавлоно Камий Тошкандий» шеърисида шундай мисраларни ўқиймиз:

Айлади Фаргонани бул дам мусаххар хар сўзи,
Балки Исломбулни олди кавли мавлоно Камий.

Камий сўзларининг Фаргонага етиб борганлигига шубха йўқ. Унинг шеърлари аср бошида бошқа бир хонлик худудида — Когонда чоп этилган баёзларда учрайди. Хоразмлик шоир Илёс Мулла Мухаммад ўгли Сўфининг Камий газалига ёзган мухаммаси бор. Шоирнинг «Мураббаъи дар таърифи мактаб» шеъри 1906 йилдаёқ Санкт-Петербургда чиқадиган «Улфат» газетасида босилган. Буларнинг барчаси Камий шеърлари асрнинг дастлабки йилларидаёқ Туркистон чегарасидан чиқа бошлаганини кўрсатади. Аморий айтмоқчи, мавлоно Камий сўзлари «балки Исломбулни олди». Дархақиқат, шундай. 1918 йил Истанбулда чоп этилган М.Ф.Кўпрулизоданинг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» китобида Камий ижодидан намуналар учрайди. Бу 10-йилларда шоир шеърларининг Туркияга қадар етиб борганига далолат қилади.

Ижодини ўрганиш тарихидан

Шоир Каримбек Камий ижоди ўз даврида ҳам эътиборсиз қолмади. Унга шеърининг пасту баланд кўчаларида юрган кексаю ёш авлод ўз муносабатини билдирди. Шулардан бири Муқимийдир. Мавлоно Муқимий дўстига ёзган мактубларидан бирини «Биродари киромий мавлавий Камий» деб бошлайди. Бу ерда Муқимийнинг Камийга муносабати, қолаверса, унга берган баҳоси ўз аксини топган. Камийнинг шогирдларидан бири Сидкий Хондайликий ўз устозини «суханварлик иклимида шухрабардору олийшон» деб таъриф этади. Ўшлик шоир Аморий эса шоир тавсифига алоҳида шеър бағишлади. Унда Камийни «хушфасохат иклимига шох», «лисонул-гайб» дея васф этди. Унинг шоирлик фитратида «файзи илохийдан асар» кўрди.

Лекин шоир ижодига муносабат бир хилда бўлиб қолмади. Анбар Отин, Иброҳим Давронларнинг Камий ижодига нисбатан танқидий фикрлари ҳам борки, бу — улар орасидаги адабий-эстетик ва фалсафий қарашларининг турли хиллиги билан изоҳланади.

Шоир вафотидан кейин унинг ижоди ва шахсига баҳо бериш шўро адабиётшунослиги зиммасига тушди. Ўайри миллий мафкурага асосланган мазкур адабиётшунослик илми баъзи ҳолларда шоирни «Ватан хоини», «халқ душмани», «миллатчи жаҳид», «контрреволюционер» шоир сифатида баҳолаб келди. Натижада Камий ижоди ўнлаб йиллар халқ нигоҳи ва тадқиқотчилар назаридан четда қолиб кетди. Лекин XIX аср охири XX аср бошлари ўзбек адабиёт-ти, мазкур давр маърифатпарварлиги ва айниқса, Тошкент адабий муҳити ҳақида сўз кетганда Камий ижоди ва унинг номини четлаб ўтишни иложи йўқ эди. Шу боис шўро мафкураси даврида ҳам баъзи ҳолис адабиётшуносларимиз унинг шахсини оқлаб, ижодини ёқлаб чиқишга ҳаракат қилдилар. Адабиётшунос М.Б.Солихов шоирнинг «Солди беилмлик хатоларга» деб бошланган мухаммасини «Жаҳидизмнинг гўзал адабиёти»га киритди ва ўз китобидан (Ўзбек

адабиётида миллатчилик кўринишлари. Т., 1932, 14-бет) жой берди. 1950 йили Москвада «Антология узбекской поэзии» мажмуаси босмадан чикди. Мажмуада Камий хакида мухтасар маълумотнома ва С.Сомева таржимасида шоирнинг «Мураббаъи дар таърифи мактаб» шеъри киритилди. Маълумотномада «Камий Ўзбекистонда илгор фикрнинг намояндаларидан бири» дейилади. 1960 йил босмадан чиккан «Ўзбек адабиёти» мажмуасида (4-жилд 1-китоб) Камий ижодидан баъзи намуналар берилди. 70-йиллардан бошлаб Г.Каримов, Б.Косимов, А.Жалолов, М.Хамидова, М.Зокировларнинг макола ва тадқиқотларида Камий шахси ва унинг ижодига мўтадил ёндошиш бошланди. 90-йилларга келиб шоир ижодини махсус тадқиқ этишга киришилди. Вактли матбуот саҳифаларида унинг хаёт ва ижод йўлига оид маколалар, адабий меросидан баъзи намуналар чоп этила бошлади. Нихоят, 1998 йили Камийнинг 4500 мисрага якин шеърлар мажмуаси «Дилни обод айлангиз...» номи билан нашр этилди. Бу билан шоир ижодини халққа танитиш, илмий муомалага олиб кириш ва адабиётдаги ўрнини белгилаш имкони яратилди.

Камий ижоди Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг ажралмас бир қисми эканлигига XX асрда тузилган Мўминжон Тошқиннинг «Тошкент шоирлари» (1948), Пўлатжон Кайюмийнинг «Тазкираи Кайюмий» (60-йиллар) тазкиралари ҳам гувоҳлик беради. Буларнинг ҳар иккаласида ҳам Камий ижодига тўхтаб ўтилган. Айниқса, М.Тошқин тазкираси шоир хаёти ва ижодини ўрганишда асосий манба бўлиб турибди. Таржимаи холи Каримбек Камий 1865 йили Тошкент шаҳрида, чопонфуруш савдогарлар оиласида дунёга келди. Отаси Шарифбек замонасининг савдогар бойларидан бўлиши баробарида, илму маърифатга хайрихоҳ, адабиётга ихлосманд кишилардан эди. Оилада бўлажак шоирнинг ўқишига алоҳида эътибор берилди. Бошлангич таълимни Мозорхон маҳаллалик Мансурхон домладан олди. Мактаб ўқув дастури доирасида Хофиз, Навоий, Фузулий, Бедил, Сўфи Оллоёр шеърляти билан та-нишди. Бу - ёш, кизиқувчан Каримбек кўнглига шеър ишқини солди. Бошлангич мактабни тугатгач, «Бекларбеги» мадрасасига ўтиб ўқишни давом эттирди. Шу мадрасанинг машхур мударриси Шомахмуд Охундда «хатми кутуб» килди. Камий талабаликдан кейин ҳам шу мадраса хужраларида қолиб, фақирона хаёт кечирди. Оила ҳам курмади. Шоирнинг:

Тўлмасинму хасрату гамга ичу тошим менинг,
Ташлабон кетса пари рухсор йўлдошим менинг.

Кўз тутардим бир куни қилгай вафо деб, охким,
Бевафолиг зохир этти ул қалам қошим менинг,—

байтлари ва яна бир неча газаллари унинг сўққабош хаёти сабабларини маълум даражада изоҳлайди.

90-йилларга келиб Камий устоз шоирлар каторидан ўрин олди. Энди унинг хужраси замонасининг катта шоирлари ва шеър их-лосмандларининг марказига айланди. Бу ерда кўнгилоҷар адабий суҳбатлар қурилди, янги ижодий қуч бахш этувчи шеърхонлиқлар ташкил этилди. Чунончи, Камийнинг:

Эдук афсурдатабъу тийрахотир неча муддатдин,
Кўнгил бўлди мунаввар, чашмимиз равшан бу суҳбатдин.

Очилди гунчаи максуд, кўкарди сабзаи уммид,
Бахори сухбат, арбоби фазлу ахли фитнатдин,-

байтларини ўз ичига олган газали мана шундай файзосо сухбатлардан бири хакида бўлган эди.

Шоирнинг баъзи бир шеърлари ва айрим манбалар унинг 1899 йили Чимкент, 1911 йили Андижон ва Кўкон, 1912 йилда эса Чимкент, Сайрам, Авлиёота сафарларида бўлганлигидан далолат беради.

Шоир Камий 1922 йилнинг ёзида 57 ёшида вафот этди.

Ижодиёти

Камий сермахсул мумтоз шеърятимизнинг газал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, рубоий, китъа, фард каби жанрларида калам тебратди. Ижтимоий-фалсафий рухааги манзумалар ёзди. Адабий-ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим воқеалар санасини ўзида дарж этган таърихлар яратди. Шоирдан 6000 мисрага яқинрок адабий мерос колган.

Камий шеърятини шаклан ва мазмунан хилма-хил. Шоирнинг жўшқин ишқий газаллари, захарханда ва дадил ижтимоий манзу-малари, миллат келажакига куюниб, унинг фарзандларини илм-маърифатга даъват этган шеърлари ўз даврида катта мавқега эга бўлган.

Камий ўз ижодининг дастлабки босқичидаёқ ўзига хос бадиий тафаккур тарзига ва ўз адабий эстетик қарашларига эга ижодкор эканлигини кўрсата олган. Шоирнинг 1894 йилги баёзидан ўрин олган:

Ўқинг ашъори бикру фикрни айланг тасарруфким,
Аторуд ташласун кўлдин каламни кўқда хайратдин,-

мисралари мана шундай фикрга келишимизга асос бўла олади. У ўз замондош шоирлари олдига фикрни ўзгартирадиган, котиб колган тафаккурларни ислоҳ қиладиган мутлақо янги — боқира бир шеър ёзиш талабини кўяди.

Камийнинг ижодий мероси, аввало, ўз баёзлари ва шахсий архивидаги кўлёзма варақалар шаклида бизгача етиб келган. Колаверса, кейинчалик тузилган кўлёзма ва тошбосма баёзлар ҳамда ўз даврида чиккан баъзи газета ва журналлар ҳам шоир адабий меросининг асосий манбаларидан бўлиб ҳисобланади.

Ишқий лирикаси

Камий ижодиётининг асосий қисмини ишқий лирика ташкил қилади. Хўш, шоир лугатида ишқ нима? Буни биз:

Ишқдир оламда бир роҳатфизой комил асар,
Мабдаи айни сиришқу мазҳари охи шарар,-

мисраларидан англаб олгандек бўламиз. Унинг наздида ишқ барчани хайратга солувчи бир «комил асар». Кўз ёшининг манбаи ҳам у, ўтли охнинг мазҳари ҳам у. Айнан мана шу ерда азалий ва абадий ишқнинг табиати очилгандай. Шундай ишқ эгаси бўлмаган

инсон - инсон эмас. Шунинг учун ҳам Камий:

Дилеким, онда йўқдур оташи ишк
Ки, андин шамъ ила парвона яхши,-

дейди. Табиий, ишк хар бир ошик калбида бир бор янгиланади. Унда янгича кечинмалар уйготади, охорли туйгулар тугдиради.

Бунга ўша ошикнинг маъшукаси, унинг феъл-атвори, ўзига хосликлари сабаб бўлади. Камийнинг ҳам шеъриятда ўз ишкий олами ва ўз маъшукаси бор. Бу ёр ҳам ўзига хос суврату сийратга эга. У хусну малохатда шундай гўзалки, наккош Моний кўрган замон хайратдан котиб, чизиб турган сувратини ҳам чизолмай колади. Бу ёрнинг рухсори оламини ёритади. Хатто «ул зеб бул мохи тобонларда йўк». Бу хусн шундай тароватга эгаки, ундан ўзи маст килиш хусусиятига эга бўлган шароб маст эмиш: «Маст эрмиш шароб хуснингдин». Унинг жамолига бир марта Ой билан Куёш карши келган эди, кўринг окибатини: «Бирин рухсори дог ўлди, бирин соргорди сиймоси». Камий бир маснавийсида суюкли ёр киёфасини шундай чизади:

Эй, гамзаси офати замона,
Хусн ичра жахонаро ягона.

Эй, комати рашки сарву шамшод,
Эй, киприги тигу чашми жаллод.

Эй, юзлари моху мехри анвар,
Эй, хатлару зулфи мушку анбар.

Эй, лаблари айна оби хайвон,
Эй, сўзлари рохати дилу жон.

Эътибор беринг, бу шеърий парчада ёрнинг хусни, комати, киприги, хатту зулфи, лабларидан кейин гап унинг ширин тиллигига, сўзининг «рохати дилу жон» лигига кўчяпти. Тил - кишининг маънавиятига алокадор. Дархакикат, Камий шеърларида ёрнинг нафакат зохирий суврати, балки унинг маънавий киёфаси ҳам ўз аксини топган. У газалларидан бирида ёр табиатининг нозиклиги, гўзал ахлоки, кўнглининг равшанлиги, боодобу бохаёлигини шундай таърифлайди:

Нозанин хўю неку ахлок, эй равшан замир,
Шарму одобу хаё бобида йўк сенга назир.

Камий ишкий шеърларининг аксари мана шундай ёрнинг таъриффу тавсифига багишланган. Шоир бу ёрнинг васлига мушток, лекин «балойи фироки»га мубтало. У хажр шомӣ ўтиб, васл тонги отишини истайди, бироқ орзулари армонга айлана боради. Хуллас, Камийнинг ишкий шеърияти, нафакат севимли ёрнинг суврату сийрати, балки хижронзада шоир калбининг сўнгсиз изтироблари, хасрату аламларининг ҳам бадий инъикосидир. Айна пайтда бу шеърият ўз ижодкорининг нозик таъб, хиссиётга тўла шоирона калб эгаси эканлигига ҳам гувоҳлик беради.

Маърифатпарварлиги

Камийнинг маърифатпарварлик шеърияти гимназияни таништирувчи шеърлари билан бошланди. Бу жихатдан у Фуркат мактабининг давомчисига айланган эди. Лекин, шоир ижодида кейинчалик услубий ўзгаришлар юз берди. У, асосан, миллий мадрасаларимизнинг толиби илмларини илмга чакирувчи даъваткорона рух олди. Камийнинг «Дар таърифи тавсифи илм...», «Аё, эй, мулла Фозилжон кори», «Хар маконда бўлсанг, эй хоним, фарогат бирла бўл» шеърлари мана шулар жумласидандир. Шоир мазкур шеърларида илмни тар-гиб килар экан, унга икки дунё саодатининг калити деб каради:

Обрўйи дину дунё илмдур, бешакку райб,
Касби илм эт, икки дунёда саодат бирла бўл.

Камий назарида инсонни эътиборли киладиган хам, уни бах-ту икболга, молу давлатга етиштирадиган хам илм. Унингча ин-сон молу дунё, наслу насабига караб эмас, айнан илму одобига караб азиз ва шарафли саналади:

Азизлик сонмангиз молу насабдур,
Шараф хосил этан илму адабдур.

Шоир «Дар таърифун тавсифи илм» шеърини «Толибони илма дастурул-амал» деб атаган эди.

Дархақиқат, Камийнинг бу давр маърифатпарварлик шеърияти илм толиблари учун ўзига хос дастур характериға эға. Масалан, шоир миллат фарзандларини илмга даъват киларкан, шунинг баробарида фазлга, адабга, хаёга хам чакиради. Бир илм толибини васф этганда, унинг нафакат илмини, балки фазлини хам ибрат килиб кўрсатади («Фазлу дониш ичра яктои замон Абдулгани»). Агар улардан бирини дуо киладиган бўлса:

Камолу фазлу илмингни зиёда,
Базуди айласун Халлоки Борий, -

дея Яратгандан унга илмгина эмас, фазлу камол хам сўрайди. Шоир назарида мактаб илм билан биргаликда «хаёву адаб»нинг хам кони. У файз чашмаси, фазл маскани... Бир сўз билан айтганда «фавки хар шай», яъни, хар нарсадан устун:

Мактабки, кони илму хаёву адаб эрур,
Мактабки, файз чашмасию фазли Раб эрур.
Мактабки, обрўю камола сабаб эрур,
Мактабки, фавки хар шайю кулли насаб эрур.

Шунингдек, Камий маърифатпарварлик шеърияти илм толибларига илмни холислик ва пок ният билан ўрганишни тавсия килади:

Бўлиб покизаву хам пок ният,

Хамиша жахд килгил илм сари.

Албатта, шоир илмга даъват киларкан, амални хам ёддан чи-кармади. У талабаларга карата: Боамал бўл, боадаб бўл, беҳиял,— дея таълим берди. Зеро, амалсиз илм инсонни зиёну захматларга олиб бориши тайин.

Камийнинг маърифий карашлари бўйича илм ўрганиш эркаклар сингари аёлларга хам шарт. Хатто бу Оллохнинг фарзи эканлигини шоир алохида таъкидлайди. Бу ҳақдаги машхур ҳадисга ишора килади:

Марду занга илм фарз ўлгонлиги,
Барчага машхур бу ширин масал.

10-йилларга келиб Камий маърифатпарварлиги янги боскичга кўтарилди. Энди унинг даъвати илм толибларига эмас, миллатга каратилди. Уни миллий уйғонишга, тараккиётга чорлади, камчиликларидан, нуксонларидан сўз очди:

Килмагай илм сари кимса назар,
Халк беҳуда касба майл айлар.
Колмади ҳеч кадри илму хунар,
Кўрди беилм кавм неча зарар.
Дилки, миллат гамидин кон ўлди,
Доимо судимиз зиён ўлди.

Наинки биргина фойданинг зиёнга айланиши, балки миллатнинг йўлдан озганлиги, балолар гирдобиди бир хас сингари қолиб кетганлиги, хатто бировларга қарам бўлиб, бутун мол-мулки кўлдан кетганлиги хам, шоир наздида, илмсизлик оқибати эди:

Илмсизлик чикорди туз йўлдин,
Олди коплаб бало ўнгу сўлдин,
Бизда на колди сарвату пулдин,
Кетди мол ила мулкимиз кўлдин
Гъарбийлар, яъни Ўвруполарга.

Давр шиддаткор ходисаларга бой эди. Феврал воқеалари юз берди. Чор ҳукумати ағдарилди. Миллат бошидан «жаханнамий зулумот» чекинди, «субҳи нажот» тобора яқинроқ кўрина бошлади. Мана шундай бир вазиятда хам Камий маърифатга содик колди.

Миллат учун, Ватан учун нажотни илмда кўрди, маорифда деб билди:

Нажот истасанг илму маорифа ёпиш,
Хамиша илми тахсил айла-ёзу киш -

Сенга улуму маориф керак, на зар, на кумуш,
Бу сўзни тингла, панди тамоми мазхаби киш.

Чекилди уфки Ватандин жаханнамий зулумот,
Уён Ватан, уён, ортик кўринди субхи нажот.

Камий хаётининг сўнгги йилларига кадар маърифатга чорловчи шеърлар ёзди, мактаб-маориф ишларига фаол катнашди. Хатто кутубхоналар ташкил қилиш ва мактаблар очишда зўр фаолият кўрсатганлиги хақида маълумотлар бор.

Ижтимоий шеърляти

Камий шеърларида чархнинг «равиши каж» лигидан то золим подшоҳнинг зулмигача, очлик йилларининг «суубату алами»дан Февралнинг су-руригача, Октябрнинг «ранжу зулми»дан бошлаб Туркистон мухториятини конга ботирган болшевикларнинг «феъли бад»игача ўз ифодасини топган.

Шоирнинг мана шундай шеърларидан бири «Алхазар, эй шохи золим, алхазар» деб бошланадиган мухаммасидир. Мухаммас 25 мисрадан иборат бўлиб, золим шохни зулмдан сакланишга чакирувчи куйидаги мисралар билан бошланади:

Алхазар, эй шохи золим, алхазар,
Рахм кун бар холи мазлумон нагар,
Ин сухан хуш гуфт он неку сар:
Ох урса пиру зан вакти сахар,
Бўлгай андин юз туман зеру забар.

Хох фармонингда бўлсун бахру бар,
Хох бўлсун санда жамъи молу зар,
Бас, керакдур зулмдин килмок хазар,
Ох урса пиру зан вакти сахар,
Бўлгай андин юз туман зеру забар.

Шеър мана шундай рухда давом этади. «Шохи золим»ни «но-тавонлар холидан хабар» олишга чакиради, «афтодалар»нинг «Хак жанобига ниёз айлаб» ох уришларидан, окибатда эса бутун молу давлати «зеру забар» (остин-устин) бўлишидан огох этади. Худди шу пайтлар мазлум Туркистон бир золим подшоҳ -Александр ИИИ нинг зулмидан кон ютмокда эди. Асрлар давомида ўзига бек бўлиб яшаган ва аждодларининг кайнок конлари томирларида жўш урган бу юртнинг фарзандлари хали-хали мустамлакачиликнинг хакоратомуз сиёсатига кўниколмай келаётган эди. Шундан хар жой-хар жойда, тез-тез зулмга карши кўзголонлар кўтарилиб турди. Уларнинг энг дахшатлиларидан бири 1892 йили Камийнинг кўз олдида юз берди. «Вабо кўзголови», «Тошотар вокеаси» номлари билан тарихга кирган бу Тошкент кўзголовида юзлаб махаллий халкнинг кони тўкилди, ўнлаб йўлбошчиларнинг боши кетди. Камийнинг мазкур мухаммаси мана шу киргиндан кейин жабрдийда халкнинг Александр ИИИ га, мустамлакачилик сиёсатига нафрати ўларок дунёга келган эди. 1895 йили Русия императори вафот этди. Шу муносабат билан «Туркистон вилоятининг газети»да Камий каламига мансуб таърих-марсия чоп этилади. Шўро адабиётшунослиги узок йиллар шоирни «ок подшонинг маддохи» деб коралаб келди. Лекин марсия мазмунига эътибор берсак, бу даъвога бутунлай тескари холатнинг гувоҳи бўламиз.

Келинг, матнга диккатни каратайлик:

Тааммул бирла боксок, дархакикат,
Кани Искандару Доро била Жам?

Кани Кайхисраву Кайковус, Бахман,
Кани Афросиёбу Золу Рустам?

Кани Бахром - хафт иклимни олгон,
Кани Кайсар, кани Фагфури Чин хам?

Кани Хисрав, кани Парвизу Хурмуз,
Кани Нўширавони одил, мукаррам?

Келиб хар бирлари навбат-банавбат,
Муаххар кетти, баъзиси мукаддам.

Билурмусиз каён борди бу бари,
Бўлинг огох, эй авлоди Одам.

Ажал сокийсидин нўш айладилар,
Фанонинг шарбатин бари, ба хардам.

Жахонни сар-басар тасхир айлаб,
Александр Александрувич хам.

Демак, Камий айтмокчи, тарихда дунёни сўраганлар кўп эди. Уларнинг бари кетди. Кай бири оддин, кай бири кейин, барибир, «ажал сокийси»нинг шарбатидан «нўш айладилар». Худди шунингдек, «Александр Александрувич хам». Демак, бу бевафо дунёдан кетишга барча махкум. Камий айтмокчи: «Бале, хали хама шундог бўлгай, Агар шоҳу ва гар бўлгай гадо хам». Унда шохликдан нима маъни? Бутун дунёни забт этса-ю, бу дунёдаги барча «молу дирхам»ларни тўплаб, уларнинг манфаати тегмайдиган бошка бир дунёга кетаверса. Ундан нима колади? Камий бунга: «Валекин колгуси бир номи неку», — дейди. Демак, факат яхши номгина колиши мумкин. Шоир бунинг исботи сифатида: «Гувоҳи одил эрмасму бу сўзга, Бири Нўширавону бири Хотам», — деб Нўширавоннинг одиллиги-ю, Хотамнинг саховатпешалигини ибрат килиб кўрсатади:

Керак эркан тарики адл тутмак,
Олиб ибрат карамла, шоҳи олам.

Шоир «керак эркан» деб поэтик синтаксисда ўтган замон фор-масини танлади. Чунки буни дунёдан ўтган Александрга айтаётган эди. Камий давом эттириб:

Каю шох бу сифатга муттасиф йўк,
Эшитгай то киёмат таън ила зам,-

дейди. Дархакикат, кайси шох одиллик сифати билан сифатланмаган бўлса, у киёматга қадар таънаю дашномга қолади. Умуман шундай. Лекин, бу Александр ИИИ га қарата айтилаяпти. Устига-устак бу марсия Шарк шеъриятининг поэтик усулларидан анча-мунча хабардор бўлган Н.Остроумовнинг фармойишига кўра, унинг газетаси учун ёзилган. Мана шундай бир ҳолатда Камийнинг ўрис подшосининг золимлигию, унинг адолатсизлигини бунданда ошқоррок суратда айтиши мушкул эди.

Камийнинг юкорида тўхталганимиз бир подшоҳ ҳақидаги икки шеъри қай вазиятда ва қай услубда ёзилишидан қатъи назар Туркистон халқи устига ёғдирган зулму бедодликларини ошқор этади.

Камий ижтимоий шеъриятининг бир қисми замона ва аҳли замонадан шикоят тарзида ёзилган. Шоирнинг «Муқаррар ҳар кимнинг бўлса қамоли», «Ал-амон...», «Ё раб, замона халқи...», «Яхши», «Эй сабо, кел...», «Бир майхўр йигит хусусида» қаби шеърлари мана шундай асарлар сирасига қиради. 10-йилларга келиб Камийнинг бундай характердаги шеърлари миллий-маърифий руҳ билан уйғунлашиб, шоир ижодида миллатпарварлик шеъриятининг юзага келишига сабаб бўлди. Унинг «Ахволи замона» шеъри шулар жумласидан:

Минг асаф, бир ажиб замон ўлди,
Яхши ким эрса, ул ямон ўлди.

Баъзи эл толиби замон ўлди,
Баъзиси мойили жавон ўлди.

Дилки, миллат гамидин қон ўлди,
Дарду ҳасрат насиби қон ўлди.

1916 йили очарчилик бошланди. Бу ҳақда Завкий «Паямбар бўлса қон, ош авлиёдур», — деган эди. Камий бу даврдаги халқнинг ахволини шундай тасвирлайди:

Очлик суубату алами чўк ямон эрур,
Бир лукма ҳасратида юз оху фиғон эрур,
Бир қон аларнинг наздида гўёки қон эрур...

Дархакикат, 1916-1919 йиллар ёмон келди. Очлик ва қасалликдан халқ қирилади бошлади. «Биз ҳозир шундай вақтга етиб келдикки, — деб ёзган эди ўша йиллари Турор Рисулов, — ҳар қуни ўн минглаб қишилар қирилиб кетмоқда ва шундай пайт келиши мумкинки, бутун бир миллат йўқ бўлиб кетади». Бундай очлик даҳшати Камий қалбини ларзага солди. У замона бойларига мурожаат қилиб, халққа мадад беришга чақирди.

Алғов-далғовли 17 йил ҳам қириб келди. Шу йилнинг 17 феврилида қор ҳукумати ағдарилди. Иккинчи мартда Муваққат ҳукумат тузилди. Туркистон зиёлилари бу инқилобни хурсандчилик билан қутиб олдилар. Вақтли ҳукумат бизга ҳуррият беради, деб қатъий умид қилдилар. Шулардан бири Камий эди. У «Нажот» газетасида инқилобни олқишлаб, шундай сатрларни ёзди:

Тулуъ айлаб бу қон бўрқ Шарқдин офтобосо,

Мунаввар айлади олам, бўлай қурбони хуррият.

Ташаккурлар килиб табрик айланг, эй мусулмонлар,
Нашаст этти адолат тахтига хокони хуррият...

Бирок юз берган Октябр воқеалари ва унинг оқибатлари шоирни каттик тушкунликка солди. Бунинг мисоли сифатида унинг «Шикоятномаи Камий аз инкилоби замона ва ахли за-мона» шеърини келтириш мумкин. Шоир сабога мурожаат этиб, шундай ёзади:

Етти де: хам замон, замон ахлидин
Анга кўб ранжу зулм бирла малол.

Чунки бу иши замона, хам халки
Мункалиб, инкилоби хол-бехол.

Инкилоби замона эрмасму,
Килди олийни пастлар поймол.

Ё халойик йўқотти маслахатин,
Бўлди мундог бузук хама аквол.

Наркушу модапарвар ўлмиш халк,
Бу нечук шуглу бу нечук афъол?!

Феврал инкилобидан кейин ерли зиёлилар Туркистоннинг истиклоли учун ҳаракатда бўлдилар. Матбуот оркали ўз фикрларини халққа етказдилар ва шу маслаку маслахат атрофида бирика бошладилар. Шоирнинг «Ё халойик йўқотти маслахатин» мисраси мана шунга ишора қилади. Уларнинг саъй-ҳаракати ва фидойилиги боис 1917 йилнинг йигирма бешинчи ноябрида Кўконда Туркистоннинг мустақиллиги ҳақида резолюция қабул қилинди. 28 ноябрда бўлажак давлат тузилмасининг номи «Туркистон мухторияти» деб белгиланди. Лекин, афсуски, бу мухторият 81 кун умр кўрди, холос. Чор ҳукумати йикитилган бўлса-да, энди болшевиклик никобини кийган рус шовинизми ерли халқларнинг мустақиллигига тиштирноги билан қарши турди. Туркистон мухториятининг маркази ҳисобланган Кўкон 19 феврал куни улар томонидан вайронага айлантирилди. Туркистон Ўлка ҳарбий комиссари Перфилев барча замбараклардан Кўкон аҳолиси устига ўт очишни, бу хам етмагандек, ёндирувчи снарядлардан фойдаланишни буюрди. Шаҳар уч кун ёнгин ичида қолди, ерли аҳолидан ўн минг киши ҳалок бўлди. Бу ҳақда Камий «Хўканд фожеъасина» бағишланган «Афсуснома» шеърисида шундай ёзади:

Вой, юз войки, Фаргона хароб ўлди, дариг,
Зулм ўки бирла бу кун гарди туроб ўлди, дариг,
Бу мусибатдин улус чашми пуроб ўлди, дариг,
Хам бари катта-кичик багри кабоб ўлди, дариг,
Шаҳри обод эрди, чун дашти сароб ўлди, дариг.

Шеърнинг илк бандиданок мисралар таассуфу дард ила ёзилганини пайкаш кийин эмас. Камий бир ўринда Фаргона халки «Сулх дебон неча замон рус элига кўз тутти», - дейди. Лекин, минг афсуски, мазлум халкнинг яна адданиши маълум бўлди. Сулх ўрнига улар устига кахру газаб ёгилди. Камий надомат билан буни «Болшивиклардин алар узра итоб ўлди, дариг» шаклида ифодалайди. Шахар вайрон килинди, халк кириб ташланди, номуси поймол этилди. Бирок, шунда ҳам болшевикларнинг кўнгли таскин топмайди. Мазлумлар мол-мулкини талон-торож киладилар. Отнинг ўлими итнингбайрамига айланади. Уларнинг бу киёфаси шоирнинг «Болшевикларнинг зулмиму, феъли бади, Зару ам-волларин кўймади, мундог талади, Бўлмайин колмади торож гилему намади» мисраларида янада равшанрок намоён бўлади. Хуллас, Камий ижтимоий мавзудаги шеърларида мумтоз шеърятнинг кай бир усулидан фойдаланмасин, мустамлакачи подшоҳнинг, истибдод тузумининг зулму бедодликларини фош этди. Хурриятни баралла олқишлади. Миллий давлатчилигимизга рахна солганлардан ўз кахру газабини яшира олмади. Буларнинг барчаси шоирнинг истиклолни накадар орзикиб кутиб яшаганлигидан далолат беради.

Хулоса

Камий ижоди Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг хар икки даврига дахлдор. Унинг шеърларида янги маърифатпарварликдан Миллат кайгуси ва унинг муаммоларини кўтариб чиккан миллий наволар, бевосита Истиклол гоёларигача бор. Уларда ижтимоий хаётдаги барча воқеалар мустамлакачилик сиёсатининг зулму бедодликлари, вахшиёна бостирилган миллий кўзғолонлар, Феврал сурури, Октябрнинг «ранжу зулм»лари, бешигидаёк конга ботирилган миллий давлат тузилмаси — Туркистон мухториятининг аламли изтироблари — хамма-хаммасини топиш мумкин. Камий бу ходисаларнинг шунчаки кузатувчиси бўлиб колмади, уларга миллат манфаатидан келиб чикиб муносабат билдирди. Маърифатга даъват этаркан, миллат фарзандларининг хар томонлама мукамал инсонлар бўлишини, ўз миллатини эса тараккий этган миллатлар каторида кўришни орзу килди.

Камий шоир сифатида шеърятда анъанани давом эттиришга, унинг давомийлигини таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берди. Бой мумтоз шеърятимизнинг жанрларидан, услуб ва усулларидан санъаткорона фойдаланди. Лекин шу билан чекланиб колмади. У замондош шоирлари олдига миллат тафаккурини ислох киладиган шеър талабини кўйди. Ўзи хам шундай шеърлар ёзишга харакат килди.

О. Олтинбек тайёрлаган.

Хар кишида илму санъат бордур,
Бахту давлат ул кишига ердур.

* * *

Килмаган илм сари кимса назар,
Халк беҳуд касб майл айлар.

Колмади ҳеч кадри илму хунар,

Кўрди беилм кавм неча зарар.

Бўлса гар илму хунардин холи ул,
Эй Камий, оламда билким, хордур.

* * *

Хуш улким, сухбати ножинслардин,
Кочиб ултургали зиндона яхши.

Хаёю шарму одобу тавозеъ,
Эмас хайвонаким, инсона яхши.

Кариндош номувофик ошнодин,
Мувофик етти бегона яхши.

Мукаррар дўстеки бўлса нодон,
Ки андин душмани фарзона яхши.

Мусофир дили шикаста мехмоннинг,
Дилини шод айламок мехмона яхши.

Хаками хозику бодиёнат,
Жами ахли беморона яхши.